

Rychlewski, Piotr

"Wspólnoty religijne i narodowe w Rzeczypospolitej w drugiej połowie XVIII wieku. T. 1 - 2", pod red. Stanisława Litaka, Lublin 1996-1998 : [recenzja]

Przegląd Historyczny 91/2, 294-296

2000

Artykuł umieszczony jest w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych, tworzonej przez Muzeum Historii Polski w Warszawie w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego.

Artykuł został opracowany do udostępnienia w Internecie dzięki wsparciu Ministerstwa Nauki i Szkolnictwa Wyższego w ramach dofinansowania działalności upowszechniającej naukę.

umieralności (zgonów dorosłych, przeciętnego trwania życia mężczyzn i kobiet), czy płodności (poczęć przedślubnych, rozmiarów zjawiska dzieci nieślubnych, odstępów proto- i intergenetycznych itd.), które zajmują znaczną część recenzowanej pracy. Ta interesująco napisana książka, łącząca biegłość warsztatową z wysoką kulturą ogólnohistoryczną jej autorów, jest bardzo dobrym i nowoczesnym wprowadzeniem do problematyki struktur rodzinnych mieszkańców Wysp Brytyjskich. Jej wartość wynika nie tylko z zawartego w niej bogatego materiału, ale i z inspiracji, poprzez wysunięcie stosowania nowych metod i technik badawczych, jak np. projekcji wstecznej, do dalszego rozwoju badań społecznych.

Miejmy nadzieję, że w ślad za nią pojawią się wkrótce podobne, a przy tym równie imponujące książki przybliżające rodzinną statystykę demograficzno-histeryczną miast, miasteczek i wsi innych obszarów Europy, w tym także — co podkreślamy z naciskiem — Środkowo-Wschodniej.

Cezary Kukło
Uniwersytet w Białymstoku
Instytut Historii

Stanisław Litak, *Kościół łaciński w Rzeczypospolitej około 1772 roku. Struktury administracyjne*, Instytut Europy Środkowo-Wschodniej, Lublin 1996 (*Wspólnoty religijne i narodowe w Rzeczypospolitej w drugiej połowie XVIII wieku*, pod red. S. Litaka, t. I), s. 640; Witold Kółbuk, *Kościół wschodnie w Rzeczypospolitej około 1772 roku. Struktury administracyjne*, Instytut Europy Środkowo-Wschodniej, Lublin 1998 (*Wspólnoty religijne i narodowe w Rzeczypospolitej w drugiej połowie XVIII wieku*, pod red. S. Litaka, t. II) s. 457.

Dla badań nad strukturami Kościołów i wyznań w okresie I Rzeczypospolitej wydatnie użyteczna jawi się seria „Wspólnoty religijne i narodowe w Rzeczypospolitej w drugiej połowie XVIII wieku” wydawana staraniem założonego i kierowanego przez prof. Jerzego Kłoczowskiego Instytutu Europy Środkowo-Wschodniej w Lublinie¹.

Składają się na nią cztery tomy poświęcone kolejno strukturze Kościoła łacińskiego, Kościołów wschodnich oraz pozostałych mniejszości i wyznań występujących w Rzeczypospolitej w drugiej połowie XVIII w. opracowane pod redakcją Stanisława Litaka. W zamierzeniu wydawcy końcowym rezultatem całego wydawnictwa ma być mapa wyznaniowa Rzeczypospolitej, obrazująca stan przed I rozbiorem, która byłaby zarazem punktem wyjścia do badań szczegółowych nad stosunkami narodowościowymi na jej terenie. Dotychczas ukazały się dwa pierwsze tomy, autorstwa Stanisława Litaka i Wiesława Kółbuka. Tom trzeci, poświęcony Kościołom protestanckim, Karaïmom, wyznającym islam Tatarom oraz wyznawcom mozaizmu — Żydom będzie już pracą zbiorową, natomiast mapa wyznaniowa — i w pewnym sensie zarazem narodowościowa — Rzeczypospolitej, opatrzona indeksem i stosownym komentarzem ma stanowić dopełnienie trzech powyższych tomów. Każdy

¹ Wydawnictwo powyższe nawiązuje do zainicjowanych wcześniej przez Jerzego Kłoczowskiego badań prowadzonych w ramach Instytutu Geografii Historycznej Kościoła w Polsce przy KUL (J. Kłoczowski, *Prace nad „Atlasem historycznym Kościoła w Polsce”*, „Roczniki Humanistyczne” t. VI, 1957, z. 5, s. 259–274; i d e m, *Rozwój i problematyka badań nad geografją historyczną Kościoła katolickiego*, ibidem, t. XI, 1962, z. 2, s. 7–93; L. Bieńkowski, W. Müller, *Diecezje katolickie łacińskie i unickie w Polsce około 1772 r.*, [w:] *Kościół w Polsce*, red. J. Kłoczowski, t. II: *Mapy — wiek XVI–XVIII*, Kraków 1970; J. Kłoczowski, *Dalszy etap prac nad „Atlasem historycznym chrześcijaństwa w Polsce”*, „Sprawozdania z Czynności Wydawniczej i Posiedzeń Naukowych oraz Kronika Towarzystwa Naukowego Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego” t. XXIV, 1975, s. 191–217; i d e m, *Geografia historyczna chrześcijaństwa*, [w:] *Encyklopedia Katolicka* t. V, Lublin 1989, kol. 981–982), jak również do późniejszych wydawnictw i prac Instytutu Europy Środkowo-Wschodniej (i d e m, *Przedmowa*, [w:] *Mniejszości narodowe i religijne w Europie Środkowo-Wschodniej* cz. 1, „Materiały Instytutu Europy Środkowo-Wschodniej” t. VII, Lublin 1993, s. 5–6).

z nich jest opracowywany według tej samej koncepcji i podobnych zasad metodologicznych, jednak z uwzględnieniem specyfiki poszczególnych wspólnot religijnych i wyznaniowych.

Praca Litaka stanowi zwieńczenie jego wieloletnich badań nad strukturami kościelnymi w Rzeczypospolitej XVIII w. Jest dopełnieniem wydanych wcześniej publikacji tegoż autora², w tym również mapy Kościoła łacińskiego w Polsce w 1772 r.³ Opracowanie stanowi obszerny wykaz informacji źródłowych, dotyczących poszczególnych obiektów sakralnych Kościoła łacińskiego w Rzeczypospolitej, które w znacznej mierze wykorzystał autor we wcześniejszych pracach. Składa się z dwóch części obejmujących niemal 500 stron szczegółowych wykazów oraz ich analityczno-syntetycznego, posługującego się statystyką opracowania, z uwzględnieniem metod statystycznych.

Część pierwsza pracy ma charakter wprowadzający. Syntetycznie ujmuje podstawowe struktury organizacyjne Kościoła łacińskiego w Polsce i daje globalną orientację w problemach przedstawionych szczegółowo w części drugiej. Zawiera omówienie przemian podziałów diecezji należących do obu polskich metropolii, w tym będącej poza granicami państwa diecezji bakowskiej, a także podległych wprost Stolicy Apostolskiej biskupstw wrocławskiego i warmińskiego. Przedstawione tu zostały również wewnętrzne podziały diecezji na archidiakony, dekanaty i parafie. Te ostatnie omówiono w dwóch przekrojach, według struktur kościelnych (diecezji i dekanaty) oraz państwowych (województwa). Następnie autor zanalizował rozmieszczenie kościołów i kaplic, z podziałem na usytuowane w miastach i wioskach, drewniane i murowane. Osobne rozdziały poświęcono problemom patronatu i wezwań. Autor szeroko scharakteryzował także problematykę struktur zakonnych, w przekrojach według diecezji i województw. Zwrócił uwagę na udział zakonów w działalności duszpasterskiej, znajdujący odzwierciedlenie w budownictwie sakralnym.

Na część drugą — zasadniczą — składają się opisy poszczególnych kościołów parafialnych i filialnych oraz kaplic prywatnych i publicznych, ułożone według prowincji kościelnych, diecezji i dekanatów. Poszczególne hasła są opatrzone następującymi informacjami: nazwą miejscowości, w której była położona budowla, z zaznaczeniem, czy chodzi o miasto (brak stosownej wzmianki oznacza budowlę w wiosce), nazwą województwa lub analogicznej jednostki administracyjnej, na której terenie obiekt się znajdował, wiadomości o rodzaju budulca (kościół murowany, drewniany itd.), patronacie (duchowny, królewski, szlachecki i inny) oraz wezwaniu. W opisach kościołów filialnych i kaplic publicznych podano nazwę parafii, na której terenie się znajdowały, a także informacje o przeznaczeniu budowli (np. kościół szpitalny, kaplica na cmentarzu). Każdy opis zakończono informacją o jego podstawie źródłowej. Oddzielnie zestawiono placówki zakonne i związane z nimi kościoły, według podziału na zakony męskie i żeńskie, w porządku alfabetycznym nazw zgromadzeń⁴. Uwzględniono podziały poszczególnych zakonów na prowincje i konwenty. W opisach kościołów zakonnych zawarto: nazwę miejscowości (z uwzględnieniem, czy chodzi o miasto), przynależność administracyjną w strukturze państwowej (województwo lub starostwo) i kościelnej (diecezja), przeznaczenie kościoła (konwentualny, parafialny) i wezwanie. Nie podano natomiast trudnej do ustalenia dla tych budowli informacji o materiale budowlanym.

Praca Litaka stanowi nieocenioną wręcz pomoc w badaniach nad strukturami Kościoła łacińskiego w Rzeczypospolitej w XVIII w., dającą każdemu historykowi wstępnie opracowany, rozległy materiał źródłowy.

Tom drugi „Wspólnot religijnych i narodowych w Rzeczypospolitej w drugiej połowie XVIII wieku”, autorstwa Witolda Kołbuka, ma nieco odmienny charakter od poprzedniego. Jest on poświęcony strukturom Kościołów wschodnich, tj. katolickiemu obrządku greckiego, katolickiemu obrządku ormiańskiego i Kościołowi prawosławnemu, które skupiały w przeważającej mierze ludność ruską i ormiańską Rzeczypospolitej. Podobnie jak w przypadku autora tomu pierwszego jest on poprzedzony wieloletnimi badaniami Kołbuka nad tą problematyką⁵. Autor świadomie pominął organizację terytorialną Cerkwi staroobrzędowej (raskolniczej) ze względu

² S. Litak, *Struktura terytorialna Kościoła łacińskiego w Polsce w 1772 roku*, Lublin 1980.

³ Idem, *Struktura terytorialna Kościoła łacińskiego w Polsce w 1772 roku. Mapy*, Lublin 1979; idem, *The Latin Church in the Polish Commonwealth in 1772. A map and Index of localities*, cartographic execution by Z. Żuchowska, Chicago 1990; idem, *Kościół łaciński w Polsce ok. 1772 roku. Mapa — Komentarz — Indeks*, oprac. kartograficzne Z. Żuchowska, Rzym-Lublin 1991.

⁴ Autor oparł się tutaj głównie na pracach: *Zakony męskie w Polsce w 1772 roku*, red. L. Bieńkowski, J. Kłoczowski, Z. Sułowski, Lublin 1972; J. Flağa, *Zakony męskie w Polsce w 1772 r. t. II, cz. 1: Duszpasterstwo*, Lublin 1991; E. Janicka-Olcakowa, *Zakony żeńskie w Polsce*, [w:] *Kościół w Polsce t. II: Wiek XVI-XVII*, pod red. J. Kłoczowskiego, Kraków 1970, s. 733-778.

⁵ W. Kołbuk, *Kościół wschodnie na ziemiach dawnej Rzeczypospolitej 1772-1914*, Lublin 1992; idem, *Duchowieństwo unickie w Królestwie Polskim 1835-1875*, Lublin 1992; idem, *Prawosławie w Rzeczypospolitej w przededniu rozbiorów*

na cechującą ją płynność struktur, jak i niechęć raskolników do poddania się jakimkolwiek zarządzeniom rejestracyjnym, co z kolei rzutowało na możliwość ujęcia statystycznego. Brak źródeł historycznych i ogromne zróżnicowanie ocen co do liczby staroobrzędowców w przededniu I rozbioru nie pozwoliły autorowi na poddanie badaniom tej konfesji.

Praca — analogicznie do opracowania Litaka — jest podzielona na dwie części.

W części pierwszej autor opisał stan chrześcijaństwa wschodniego w Rzeczypospolitej około 1772 r. Kolejno omówiono Kościół greckokatolicki i kluczową dla niego kwestię unii brzeskiej 1596 r., prawosławie, a także miniaturowy (w 1772 r. zaledwie ok. 3,5–4 tys. wiernych, 26 duchownych i 22 parafie) Kościół ormiańskokatolicki. Przedstawione zostały podziały wewnętrzne diecezji poszczególnych Kościołów na dekanaty i parafie, a także zanalizowano rozmieszczenie terytorialne cerkwi, rodzaj materiału, z którego zostały zbudowane oraz ich patronat i wezwania. Autor przedstawił także problematykę struktur zakonnych wschodniego chrześcijaństwa.

W części drugiej — zasadniczej — Wiesław Kofbuk przedstawił opis blisko 10 tys. świątyń Kościołów wschodnich⁶. Sposób opisu odpowiada kryteriom przyjętym wcześniej przez Litaka w I tomie; podaje się zatem spis poszczególnych cerkwi, ułożonych według przynależności terytorialnej do struktur administracji cerkiewnej i państwowej. Na poszczególne hasła składają się informacje o miejscowości (miasto, wieś), w której dana cerkiew występowała, o rodzaju budulca (drewniana, murowana itd.), patronacie (duchowny, szlachecki, królewski) i wezwaniu. Podobnie jak u Litaka, opis każdej świątyni kończy szczegółowa informacja o podstawie źródłowej. Znalazło się także miejsce na wykazy monasterów Kościołów wschodnich — kolejno przedstawiono monasterium bazylikańskie męskie i żeńskie, monasterium prawosławne męskie i żeńskie oraz ormiańskokatolickie żeńskie⁷.

Należy zwrócić uwagę, że do informacji o strukturach administracyjnych, np. Kościoła greckokatolickiego, należy podchodzić bardzo ostrożnie. W przeciwieństwie bowiem do Kościoła łacińskiego, którego struktury były w miarę stałe — Kościół unicki charakteryzowała znaczna fluktuacja i efemeryczność, jeśli chodzi o jego strukturę na szczeblu parafialnym (np. na Łemkowszczyźnie). Wynikało to z faktu, że większość parochii greckokatolickich miała okręgi jednowioskowe i była niedostatecznie zaopatrzona (podstawą utrzymania unickiego duchowieństwa parafialnego była ziemia — częste były przypadki własnoręcznej uprawy roli przez proboszczów gorzej uposażonych parochii⁸), za co byli odpowiedzialni patroni cerkwi parafialnych — w przeważającej mierze szlachta lub duchowieństwo rzymskokatolickie. Stąd bardzo częste są, poświadczone źródłowo, zmiany w liczbie parochii wchodzących w skład poszczególnych dekanatów diecezji Cerkwi unickiej⁹. Nagminnie zaś, jak zauważył autor (s. 48), wiele parafii, które nie posiadały ani jednego wiernego, a co dopiero mówić o duchownym, było przez kilkadziesiąt lat wzmiankowanych w licznych dokumentach i spisach jako działające.

Obydwa omówione kompendia mogą być nader pomocne w badaniach nad składem narodowościowym Rzeczypospolitej w okresie przed I rozbiorem, chociażby ze względu na fakt, że katolicyzm łaciński utożsamiany był z polskością, zaś prawosławie, a później również Kościół unicki — z narodem ruskim. Materiały zamieszczone zaś w całej serii mogą być przydatne dla badań komparatystycznych, z zakresu historii osadnictwa, demografii historycznej, kultury dawnej Rzeczypospolitej czy historii sztuki, a zwłaszcza architektury.

Piotr Rychlewski
Stary Sącz

(poł. XVIII w.), [w:] *Katolicyzm w Rosji i prawosławie w Polsce (XI–XX w.)*, red. J. Bardach, Warszawa 1997, s. 168–175; i d e m, *Kościół unicki na Łemkowszczyźnie w wieku XVIII: problem odrębności*, [w:] *Polska Akademia Umiejętności. Prace Komisji Wschodnioeuropejskiej t. V: Łemkowie i współczesne łemkoznawstwo polskie*, pod red. A. Zięby, Kraków 1997, s. 115–123.

⁶ Punktem wyjścia była praca L. Bieńkowskiego, *Organizacja Kościoła wschodniego w Polsce*, [w:] *Kościół w Polsce t. II: Wieki XVI–XVII*, pod red. J. Kłoczowskiego, Kraków 1970, s. 779–1049.

⁷ W. Kofbuk oparł się tutaj jedynie na opracowaniach innych autorów, które wymienił we wstępie (s. 24–26).

⁸ T. Śliwa, *Przemyska diecezja greckokatolicka w XVIII w. (do 1772 r.)*, [w:] *Polska–Ukraina. 1000 lat sąsiedztwa t. III: Studia z dziejów greckokatolickiej diecezji przemyskiej*, pod red. S. Stępnia, Przemyśl 1996, s. 89.

⁹ Np. w eparchii przemyskiej — J. Póliwiartek, *Parafie greckokatolickie diecezji przemyskiej w XVIII wieku. Stan organizacyjny, pozycja gospodarcza i społeczna*, [w:] *Polska–Ukraina t. III*, s. 93; na Łemkowszczyźnie — Z. Budzyński, *Ludność pogranicza polsko–ruskiego w drugiej połowie XVIII wieku. Stan. Rozmieszczenie. Struktura wyznaniowa i etniczna t. I*, Przemyśl–Rzeszów 1993, s. 76–79; cf. też P. Rychlewski, *Ludność klucza muszyńskiego w drugiej połowie XVIII wieku*, „Rocznik Sądecki” t. XXVIII (w druku).